UDC 821.163.41-93-31.09 Lubardić J.
821.163.4(497.6)-93-31.09 Hasić Z.

♦ *Јован ЉУШТАНОВИЋ*

ДЕЦА, РАТ И КУЛТУРНЕ РАЗЛИКЕ: ДВА РОМАНА ЗА ДЕЦУ С ТЕМАТИКОМ ИЗ РАТА У БОСНИ

САЖЕТАК: Предмет овог рада су два романа из рата у Босни деведесетих година 20. века. *Дјечак и његов штит* је роман српског аутора Јована Лубардића, а *Мјесец, сан и папирни авиони* роман бошњачког аутора Зејћира Хасића. Иако припадници нација које су међу собом ратовале, оба писца на сличан начин опажају рат. У оба романа главни јунак је дечак истих година (11), он живи у породици из које је због ратних околности одсутан отац, обе породице пате због недостатка хране, воде и ратних опасности. У оба романа је рат приказан као безумље. Ипак, постоје битне разлике. У Лубардићевом роману породица преживљава, у Хасићевом страда. У оба романа се о другој страни говори идеолошком реториком наслеђеном из Другог светског рата. У Лубардићевом роману има сећања на заједнички живот различитих нација и вера пре рата, код Хасића тога нема. Код Лубардића је и добро и зло на свим зараћеним странама, код Хасића је доследно спроведена логика: наши су добро, друга страна је зло.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рат, дете, породица, безумље, Срби, Хрвати, Бошњаци, четници, усташе, балије

Југославија распала се као држава у току деведесетих година XX века у низу етнички и верски мотивисаних ратних сукоба. У њима су међу собом ратовали сродни народи, издиференцирани, пре свега, различитим верским опредељењима и, делимично, историјском традицијом. Они су, уз то, живели седамдесет година у истој држави. Зато се код свих народа с простора некадашње Југославије снажно наметнуло питање националног, верског и културног идентитета, питање сличности и разлика, веза и супротности с другим. Све то је довело до поновне интерпретације културне традиције, али и до покушаја да се, унутар културе, асимилује сурова ратна стварност.[1] То је, на различите начине, дотакло и књижевност за децу.

Овом приликом упоредићемо два романа, један српског аутора Јована Лубардића, *Дјечак и његов штит*, објављен 1997. године, а други бошњачког писца Зејћира Хасића, *Мјесец, сан и папирни авиони*, објављен 2008. године. Романи које смо одабрали имају многе сличности. Главни јунаци оба романа су дечаци приближно истих година (11), обојица живе у породици у којој је због ратних околности одсутан отац (у Лубардићевом роману отац је рањен, слути се, тешко, и на лечењу је у Београду, а у Хасићевом је отац борац на фронту), тако да оба дечака непосредно деле ратне недаће с мајком. У оба романа ратна збивања угрожавају породицу, њену физичку егзистенцију, али, истовремено, појачавају емотивну блискост међу њеним члановима, између мајке и сина, али и са одсутним оцем.

Јунак романа *Дјечак и његов штит* живи само с мајком у босанској варошици у којој рат траје, у часу када се роман збива, већ пуне три године. Срби и Муслимани (Бошњаци) непрестано преотимају делове града једни од других, померајући цивилно становништво своје националности и своје вере у делове града које запоседају. Дечакова мајка је у поодмаклој трудноћи и дечак се поставља заштитнички. Главни ток романа почиње када дечак изла-

[1] О узроцима рат(ов)а на простору бивше Југославије постоје различите интерпретације условљене, углавном, национално-идеолошким становиштем зараћених страна.

зи из куће да би одмамио непријатељске војнике. Тиме роман добија елементе авантуристичке фикције, отпочиње дечаково лутање међу зарађеним странама у Босни. Дете се у том лутању сучава с насиљем свију (и својих – Срба), али и са људскошћу и добротом на свим странама. И оно чини добра дела, брине се у ратном метежу о муслиманској девојчици којој је мајка погинула. Његова вера у љубав и доброту појављује се, метафорично, као чудесни штит који га чува од свих опасности. Слути се код детета зачетак православне религијске осећајности.

Мјесец, сан и папирни авиони приповеда дечак који живи у великом граду под војном опсадом, под гранатама и снајперском ватром. Стрепње за ближње и властити живот, тежња да се преживи, породична присност која помаже у томе, снови, наде и стрепње главна су садржина овога романа. При том, културни идентитет дечака и његове породице јасно је назначен: то је муслиманска породица која упражњава религијске норме и обичаје. И поред борбе да се преживи породица страда. Прво гине мајка која је кренула на воду, потом отац као борац на фронту. Дете без родитеља прихвата очев пријатељ и саборац. Чини се да нема краја страдању ближњих, ћерка очевог пријатеља с којом се дечак зближио бива погођена снајпером. Ипак, и овај роман има бар донекле и оптимистичко исходиште. Девојчица бива само рањена. Опоравља се. Долази време после рата. Ипак, некадашњи дечак сећа се ратних времена и повремено проживљава „гранатирање душе".

Из свега овога слуте се знатне сличности, али и разлике међу романима. *Дјечак и његов штит* је причан полидијегетички. Ипак, у њему је у првом плану тачка гледишта детета, приповедач дечака прати у стопу и ретко описује ситуацију у којој он није присутан. Управо због тога, приповедање романа у извесној мери конвергира монодијегетичком приповедању. *Мјесец, сан и папирни авиони* приповедан је монодијегетички и, по природи ствари, показан нам је унутрашњи живот детета-приповедача, а сви остали ликови и догађаји приказани су кроз његове очи. Може се слободно рећи да оба романа, без обзира на разлике у типовима приповедања, стављају дечји доживљај рата је у први план.

Оба дечака на сличан начин опажају рат и опасности које он доноси. Експлозије граната звучни су декор оба дечја живота. Ослушкивање, разумевање збивања на основу звука, навикавање на експлозије и пуцњаву и вођење свакодневног живота уз њих – саставни је део оба романа. *Мјесец, сан и папирни авиони* отпочиње овако: „Није ме пробудио удар гранате. Одавно ме не буде ноћни падови граната. На њих сам навикао" (Хасић, 5). У роману *Дјечак и његов штит* мајка, такође на првим страницама романа, овако објашњава сину зашто нису на време нахранили псето: „Ноћ је била с пуцњавом па смо преспали" (Лубардић, 12).

Глад, као велика ратна недаћа, описана је у оба романа. Оскудна храна прављена по једноставним рецептима постаје у оба романа жижна тачка око које се развијају неки од битних односа у роману. У *Дјечаку и његовом штиту* храна је, на пример, посредник преко кога се, у појединим сценама, рефлектује сва сложеност односа с другом страном, оном с којом се ратује. Српски дечак, који покушава да опстане на узаврелом бојишту, у једном часу доспева на муслиманску страну. Ту среће предратног очевог пријатеља, Бошњака Хилма, који је у том часу „туђи војник". Под кишом граната Хилмо води дечака код своје породице, чак му у једном часу нуди да остане с његовима. Дочекује их Хилмова жена, очигледно измучена глађу и забринута за опстанак своје деце: „Усукана, с димијама које су се једва држале на сасушеном струку, Ферида је хранила троје мале дјеце" (Лубардић 42). Жена је непријатељски расположена према сваком с којим би ње-

на деца морала да поделе оскудан оброк: „...Дјеца су умакала грудвице пуре у тањир до пола напуњен уљем“ (Лубардић 42). Кад Хилмо предложи жени да дâ српском дечаку да једе, она каже: „Што му његови не дају... немам ни за своју дјецу... Не дам!“ (Лубардић 43). Уплашена за своју децу пред српским гранатама које падају све ближе кући у коју су се склонили, жена у једном часу показује знаке хистеричне мржње према српском дечаку: „Склањај ми с очију то коњачко копиле да га зубима не раскомадам.“ (Лубардић 43). Хилмо граби комад пуре, даје Ненаду у руке и уз благослов: „Нек ти је Алах у помоћи“ (Лубардић 43), шаље га преко узврелог бојишта према српским линијама – према онима којима дечак припада.

И у роману *Мјесец, сан и папирни авиони* око оскудице у храни артикулишу се неки од битних односа међу ликовима. Око сасвим скромних оброка окупља се породица, ствара се атмосфера породичне идиле и присности. Кад мајка набере кесу маслачковог лишћа да би спремила „разљевушу“[2], дечак се сећа игара с маслачком, прављења свирала од његове дршке, плетења венчића, дувања у сазреле облачиће маслачка... Око срећног тренутка припремања хране ствара се лирски ореол саткан од радости дечје игре. Иако је мајка „за два килограма кукурузног брашна и шаку соли (...) дала тешке златне минђуше“ (Хасић, 29), захваљујући томе спремила је питу која „ценетски мирише” и око које се окупила не само цела породица него и пријатељи. Оброк од „резанаца с пола кокошије паштете” прилика је за блискост мајке и сина, мајка загрли дете и пева песму о љубавном састанку на чесми, умећући у песму име свога мужа који је на фронту (Хасић, 31). Тај идиличан тренутак симболичка је најава онога што ће се десити, мајка ће следећег дана погинути управо идући по воду. На особен начин потресна је сцена у којој дечакова мајка храни жену избеглу са српске стране. Жена „четри дана ништа није окусила” изнемогла је, и „пригушена” патњом: „Мајка је Шаху посадила за сто и, извињавајући се што нема ништа друго, изњела је тањир риже обарене на води, без соли и зејтина. Шаха је рижу узимала прстима захватајући само помало, колико је стајало између јагодица, и приносила је устима. Док је јела, усне су јој се једва помјерале“ (Хасић, 14).

Вода је у оба романа описана као повод ратних патњи. Мука с несташћом воде и ризично, често по живот опасно доношење воде с јавних чесми представља у оба романа важан елеменат грађења сижеа. У *Мјесецу, сну и папирним авионима* одлазећи по воду гине мајка, и то је први у ланцу трагичних догађаја који физички уништавају највећи део породице главног јунака. Дечак после мајчине погибије мора и сам да иде по воду. Опис пута до воде, погођених зграда с рупама од граната, „изваљених прозора који су висили као сломљена птичија крила“, кућа без крова у којој људи ипак живе, нагорелих обриса некадашњих зграда – сугестивно показују простор града који трпи опсаду и непрестано артиљеријско бомбардовање. Ту су и шкрти али упечатљиви портрети људи који живе у опседнутом граду и муче се с водом – жене која залива своје три саксије и прича с цвећем, човека који трчећи гура колица с посудама с водом, вероватно бојећи се снајпера, али и старца који мирно седи на својим канистерима и пуши са задовољством цигарету јаког мириса... Слика израњављеног града (нема сумње да је реч о Сарајеву) и људи у њему спада у најбоље странице Хасићевог романа. И у Лубардићевом *Дјечаку и његовом штиту*, као и у Хасићевом роману, за воду се везује симболика опстанка и животне угрожености. Породица главног јунака цели дан нема воде за пиће. Дечак, зато што му је мајка у поодмаклој трудноћи, одлучује да сам оде по воду на чесму која је на ничијој земљи. Враћа се избушеног канистера из кога је највећим делом ис-

[2] Врста сланог теста које се излива у посуду за печење.

цурела вода. Каже мајци да је од залуталог метка, али верује да га је муслимански снајпериста намерно гађао у ногу.

У оба романа показана је, у основи, једна те иста слика рата, ратног страдања породице и дечје патње у њему. Рат у оба романа бива представљен као нека врста безумља, лудила, болести. У роману *Дјечак и његов штит*, у часу кад дечак и његова мајка у подмаклој трудноћи морају да беже из туђе куће у коју су дошли мимо своје воље, такође бежећи од ратних дејстава, на мајчино питање: „Забога, шта се дешава“, старац, комшија који им помаже у сељењу, одговара: „Безумље, моја Зорице. Безумље...“ (Лубардић, 19). У сличном духу, у роману *Мјесец, сан и папирни авиони*, на питање дечака: „Зашто нас с брда убијају?“, старац Нурија одговара: „Не знам! То не зна ниједан свој инсан и нико неће то докучити“ (Хасић, 47). У роману *Дјечак и његов штит* један од хрватских официра, пошто су безразложно испитивали српског дечака, проверавајући да ли је шпијун, каже: „Ово је рат апсурда. И сви смо у њему постали параноици. Да није тужно било би смјешно“ (Лубардић, 116).

Остаје отворено питање, ко изазива то лудило? Ова два романа дају суштински различите одговоре. У роману *Мјесец, сан и папирни авиони* Зејћира Хасића ниједном се не именују етнички они који угрожавају дечака, његову породицу и град, нигде се не спомињу: Србин, Срби, српски... Противници су означени као „четници“, што је име војне формације која је била претежно српска и националистичка у Другом светском рату, и „браде“, што је алузија, такође, на „четнике“, јер су они носили „браде“. У ратовима из деведесетих било је међу Србима обновљено нешто од четничке идеологије и иконографије. Ипак, то је била само једна, више иконграфска него идеолошка форма самоименовања појединих група Срба у ратним сукобима на тлу бивше Југославије. У ратној пропаганди Бошњака и Хрвата то је била главна ознака за Србе с којима су се сукобљавали, а требало је да активира негативна значења која су се око појма „четници“ формирала у социјалистичкој Југославији. Нешто слично се дешава и у роману *Дјечак и његов штит*. Муслимани се често погрдно називају „балијама“, а Хрвати по фашистичкој формацији из Другог светског рата: „усташама“. Међутим, у роману *Дјечак и његов штит* бивају употребљени и вредносно неутрални етноними Хрвати и Муслимани.[3]

У роману *Мјесец, сан и папирни авиони „*браде“ и „четници“ су симбол зла. Дечаков отац каже: „То су сине змије отровнице“ (Хасић, 8). У Хасићевом роману појављују се фрагменти српске ратне пропаганде и политичке естраде, често и искривљено, којима Хасић придаје универзално значење, мада нису, у часу свог појављивања, ни међу високонационално хомогенизованим Србима узимани до краја озбиљно. Метафора о Србима као „небеском народу“, уметнички ексцентизам сликара Милића од Мачве, изокренуто пророчанство „српског Нострадамуса“ Митра Тарабића да ће једном „сви Срби стати под једну шљиву“[4], основ су да се добар део српске заједнице (мада ни ту није етнички именована) огласи болесном. Предмет расправе није само ратно насиље над градом у коме живе Хасићеви јунаци, већ, пре свега, националистичка претеривања појединих српских интелектуалаца:

> Било ми је невјероватно да су небески људи па сам питао мајку какви су то људи.
>
> – Болесни – рекла ми је мајка. – Ето какви су. Хтјели би да буду оно што нису. Свако треба бити онакав какав

[3] У роману је реч Муслимани доследно писана великим словом, што указује на њихов етнички статус, а то је етничка ознака формирана у Југославији пре него што ће се та заједница самоименовати у Бошњаке.

[4] Реч је о опомени – народ ће, уколико прекрши моралне норме, изумрети. У време ратних збивања ово је требало да подстакне српско осећање угрожености, а не да изрази српски експанзионизам, како то тумаче ликови из Хасићевог романа.

га је Бог дао. Ни мањи ни већи. Они би да буду већи него што јесу. То је поуздан знак да су болесни.

– Јесу ли сви болесни? – упитао сам.

– Нису. Има оних који су остали здрави да лијече болесне. Само ће дуго трајати то лијечење. (Хасић, 27)

Бавећи се елементима српске медијске пропаганде и естраде, Хасићев роман доследно пропушта да проговори о предратном искуству живота с другима, у граду који је био мултиетнички и мултиконфесионални. Тај живот као да никада није постојао, као да не ратују међусобно људи који су живели заједно, као да није остало никакве успомене, никаквог трага тог заједничког живота. Хасићев роман је потресна лирска прича о насиљу над градом, о људској патњи, несрећи и болу. Ипак, чини се да је величина несреће која погађа јунаке романа суштински поједноставила разумевање онога што се на историјској позорници збива и искључила комплексније разумевање онога с ким се ратује.

На другој страни, *Дјечак и његов штит* Јована Лубардића све време оперише свешћу о предратном заједничком животу и проналази његове вредне остатке и у трагичним ратним збивањима. Већ описана сцена сусрета с очевим пријатељем, Бошњаком, али и мајчин боравак у варошици насељеној претежно Хрватима, у којој се она склања код предратних пријатеља да би се породила, доказ су некадашњег заједничког живота. Истовремено, дечак, главни јунак Лубардићевог романа, среће се с насиљем на свим странама. Када српски војници желе да утврде етничко и верско порекло непознатог дечака и приморавају га да скине гаћице да би видели је ли обрезан, главни јунак Лубардићевог романа кроз плач каже: „...Исти сте као они... Исто се понашате... исто рушите куће“ (Лубардић, 53). Он међу својима стрепи и за девојчицу коју је покупио с мртве мајке, коју штити, а која је муслиманског порекла. Истовремено, он, на основу властитог искуства, не верује очевом пријатељу Бошњаку Хилму који каже: „Ми нисмо кољачи као ваши“, јер је једва умакао муслиманским војницима који су, слути се, хтели да почине сексуално насиље над њим. Такође, њега туку хрватски дечаци називајући га „србочетником”, а он им узвраћа да су „усташка копилад”.

Лубардићев роман показује да и насиље и доброта припадају свим зараћеним странама у Босни. *Дјечак и његов штит* је снажна потврда доживљаја рата и страдалничког искуства, које ће потом описати Зејћир Хасић у свом роману *Мјесец, сан и папирни авиони*, али и снажна полемика с његовом поједностављеном сликом односа добра и зла. Можда у Лубардићевој слици напоредност добра и зла има и неке врсте механичке симетричности, која није сасвим тачна. Без обзира на то, овај роман показује сву сложеност етничког и верског сукоба који се одиграо на тлу Босне и Херцеговине деведесетих година XX века.

Романи *Дјечак и његов штит* и *Мјесец, сан и папирни авиони* фикција су. У свој фикцијски слој они укључују један број националних идеологема, предрасуда и стереотипа.[5] Ипак, оба романа показују јасно морфологију зла у босанском рату, али дубља анализа социјалних и политичких узрока који су довели до свега што се у тим ратовима десило делимично им измиче. По томе они су недовршене приче, болне и страсне, које чезну за смислом, али га сасвим не докучују.

ЛИТЕРАТУРА

Лубардић, Јован, *Дјечак и његов штит,* Bookland, Београд 1997.

Хасић, Зејћир, *Мјесец, сан и папирни авиони*, Босанска ријеч, Тузла 2007.

[5] У подтексту Лубардићевог романа очигледно је уверење да је реч о грађанском рату, а у подтексту Хасићевог да је у питању спољна агресија на Босну.

Jovan LJUŠTANOVIĆ

CHILDREN, WAR AND CULTURAL DIFFERENCES: TWO NOVELS FOR CHILDREN ABOUT WAR IN BOSNIA

Summary

The subject matter of this paper are two novels dealing with the war in Bosnia in 1990's. *Dječak i njegov štit* (*A Boy and his Shield*) is a novel by a Serbian author Jovan Lubardić, and *Mjesec, san i papirni avioni* (*The Moon, the Dream and the Paper Planes*) a novel by a Bosnian author Zejćir Hasić. Although belonging to the nations which were at war with each other, both authors look upon the war in a similar way. The protagonists in the both novels are the boys of the same age (11), living in families in which, because of the war, fathers are absent, both families suffer from the lack of food and water and are endangered by war. In both novels the war is depicted as madness. However, threre are some important differences between them. In Lubardić's novel the family survives, in Hasić's it gets killed. In both novels one side talks about the other using rhetorics inherited from the Second World War. There is a remembrance of the pre-war common life of people belonging to different nations and confessions in Lubardić's novel, while there is no such a thing in Hasić's. Lubardić sees both good and evil in all the belligerents, while Hasić is consequently conducted by the following logic: our side is good, the other one is evil.

Key words: war, child, family, Serbs, Croats, Bosniaks, chetniks, ustashas, balijas, others